

МОРАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ЯК РЕГУЛЯТОР ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

THE MORAL PRINCIPLES AS REGULATOR OF CIVIL RELATIONS

Валігура К.Ю.,

*аспірант кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядається особливість моральних принципів у функціонуванні механізму цивільно-правового регулювання. Автор акцентує увагу на необхідності визначення змісту основних принципів і способів їх реалізації. Обґрунтовано, що моральний принцип є вектором правотворчості, основою для правильного розуміння й застосування норм цивільного законодавства.

Ключові слова: механізм цивільно-правового регулювання, мораль, моральні принципи, оціночна категорія, суспільство.

В статье рассматривается особенность моральных принципов в функционировании механизма гражданско-правового регулирования. Автор акцентирует внимание на необходимости определения содержания основных принципов и способов их реализации. Обосновано, что моральный принцип является вектором правотворчества, основой для правильного понимания и применения норм гражданского законодательства.

Ключевые слова: механизм гражданско-правового регулирования, мораль, нравственные принципы, оценочная категория, общество.

The paper addresses issues of moral principles in functioning of civil legal controlling instrument. The author focuses on need to define content of basic principles and ways of their implementation. Legal nature of moral rule has been researched into. The moral principle is a vector for law-making basis for correct understanding and application of civil law has been substantiated.

Key words: civil legal controlling instrument, moral, moral principle, ratable grade, community.

Актуальність теми. Ще з часів Стародавнього Риму моральні регулятори сприймаються як такі, що мають безпосередню юридичну силу. Так, ще римський юрист Павло зазначав: «Добра совість надає власнику стільки ж, скільки істина, оскільки закон тому не перешкоджає». Після падіння Римської імперії концепція добросовісності в якості принципу виконання договорів виникає знову в практиці купців Європи впродовж XI та XII століть [9, с. 351].

Виклад основного матеріалу. Цивільний кодекс Франції, розроблений урядовою комісією за безпосередньою участю першого консула Французької Республіки Наполеона Бонапарта, набрав чинності 21 березня 1804 р. В основу кодексу були покладені принципи і правила римських дигестів. Фактично цей правовий документ став результатом синтезу норм римського приватного та звичаєвого права, а також постанов і регламентів республіканського законодавства. Незважаючи на колосальні соціальні, економічні і політичні зміни, що відбулися з того часу за останні два століття, сформульовані кодексом основні принципи французького приватного права до сьогодення залишаються актуальними для правової системи Франції [3, с. 5].

У сфері цивільного права встановлення нового економічного порядку здійснювалося на засадах надзвичайно прогресивної для того часу тріади принципів цивільного права: юридичної рівності громадян перед законом, свободи договору, недоторканності права приватної власності [4, с. 24].

З'ясування сутності принципів дозволяє краще розуміти соціально-правову цінність осново-

положних засад, на яких будується правове регулювання зазначених суспільних відносин. Нові фундаментальні ідеї та ідеали стають важливою складовою юридичної ідеології, а перетворившись на принципи права, виступають як орієнтири у сфері правотворчості і правореалізації, враховуються при застосуванні права, наприклад, у разі виявлення прогалин у чинному цивільному законодавстві.

Правові принципи – категорія багатозначна. У правознавстві важко згадати термін, у якого було б єдине й вичерпне змістове розуміння.

Оригінальну схему процесу закріплення принципів права запропонувала А.В. Попова: «...містить у собі такі стадії:

- 1) оформлення внутрішньої (суб'єктивної) позиції індивідів на бажану та належну поведінку в суспільстві за допомогою специфічних норм моралі;
- 2) перетворення моральних норм поведінки людей у соціальні норми, що визначають основні цілі, форми й умови поведінки суб'єктів у найбільш значимі для суспільства сфери буття;
- 3) оформлення соціальних норм у правила поведінки, а потім і в право...
- 4) формулювання норм природного права, які виникли внаслідок їх тривалого застосування, у формі звичаю;
- 5) формування правової ідеї, яка через правосвідомість учених стає нормою-ідеєю;
- 6) перехід норми-ідеї зі звичайно-правової форми вираження в норми позитивного права» [10, с. 13–14].

Викладений процес виглядає логічним і послідовним. Важливу роль у цьому процесі відіграє законодавець, який впроваджує вже сформовані принципи в норми законів. Саме законодавцю дорікають за відсутність чіткості формулювання принципівих положень за надмірну гнучкість норм-принципів, за відсутність чітких формулювань дефініцій тих понять, якими принцип позначається (наприклад, добросовісності, справедливості, розумності та ін.).

Правові принципи розподіляють, як певні основні ідеї впливу юридичних норм на суспільні відносини, на принципи права в цілому, принципи окремих галузей, підгалузей, і, нарешті, інститутів. Ця ієрархія повинна сприяти уникненню повторень, адже загальні принципи пронизують усю систему принципів і не вимагають повторення. Зауважимо, що чим менший елемент правової матерії, тим конкретніші повинні бути правові постулати, оскільки вони підкреслюють своєрідність цього елемента, його відмітність від інших. «Маючи загальнообов'язковий характер, принципи права сприяють зміцненню внутрішньої єдності й взаємодії різних галузей і інститутів права, норм права й правовідносин, суб'єктивного та об'єктивного права» [5, с. 97].

Особливе значення моральних принципів у функціонуванні механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин певним чином було відображено й у нормах законодавства та наукових працях радянської доби. Так, С.М. Братусь зазначав: «Цивільні права мають здійснюватися, а обов'язки виконуватися громадянами та соціалістичними організаціями не тільки відповідно до їх призначення, а й добросовісно з урахуванням правил соціалістичного життя» [1, с. 49].

Цивільне право, як галузь права, його норми та весь механізм правового регулювання цивільних відносин ґрунтується на моральних засадах – справедливості, добросовісності та розумності, що передбачено ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Однак на сьогодні немає єдності поглядів щодо потреби визначення змісту основних засад справедливості, добросовісності та розумності, суб'єктів і способів його здійснення.

У будь-якому формально функціонуючому суспільстві домінуючим є нормативний підхід до розуміння права. Посилення протиставлення різних підходів до праворозуміння проходить у періоди якісних змін у системі суспільних відносин. Відповідальність за соціальні проблеми покладають на нормативний підхід.

Найбільш конкурентними підходами в аналізі проблем праворозуміння стають нормативізм, природне право та соціологічний підхід. Суспільство стає затиснутим у застарілі норми права, які виступають гальмами для подальшого прогресивного розвитку в рамках існуючої системи суспільних відносин, так і для зміни самої системи.

Науковці, звичайно, визначають принципи права, як вихідні нормативно-керівні начала, які характеризують його створення, його основи, закріплені у ньому закономірності суспільного життя [13, с. 16].

Морально-правові принципи є однією з найважливіших частин системи принципів цивільного права. Їх наявність свідчить про зв'язок морально-і правового в цивільному праві, його моральну і духовну підставу, дозволяє сформулювати позитивне ставлення до реалізації цивільно-правових норм у правовій свідомості громадян.

Аналіз цивільного законодавства свідчить про гуманізацію всього цивільного права та його частин, все більшому внеску морально-правових категорій у закон. У цей час у ЦК України знаходять безпосередній текстуальний вираз такі загальні ідеї, які раніше не закріплювалися в кодифікованому законодавстві, а саме – справедливості, добросовісності та розумності (ст. 3 ЦК України).

Найбільш важливими серед загальних засад є принципи справедливості, добросовісності та розумності, зміст яких утворюють ідеї добра, чесності, порядності, людяності тощо, що відображають ознаки і сутність цивільного права, як приватного, основою якого є природні права людини, а закріплення зазначеного принципу в цивільному законодавстві доводить його особливе значення.

У високому розумінні права, яке складає фундамент правової держави, воно не може бути примітивно зведене тільки до закону. Закон може бути правовим або неправовим. Ю.С. Гамбаров визнає, що над окремими законами стоять вищі норми, які і є самою справедливістю, яка розуміється не в дусі старого природного права, а як дещо вічне та незмінне, яке закладене природою у людині, як культурний ідеал часу, обумовлений сукупністю конкретних суспільних умов [2, с. 17].

Формування сучасних цивільних відносин, які засновані на принципах моралі, плюралістичної демократії й поваги до прав людини, неможливе без застосування суспільної моралі, яку можна визначити, як систему етичних норм, правил поведінки, що склались у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадянський обов'язок, совість і справедливість. Саме завдяки моралі в людині утверджується почуття внутрішньої свободи та відповідальності за власні рішення, а тому моральні цінності людини називають її життєвими орієнтирами.

Суспільну мораль можна віднести до правових категорій, оскільки на її основі формується звичаєве право, яке на неформальних засадах установлює загальні принципи належної або забороненої поведінки людей. Добровільне та свідоме дотримання моральних норм забезпечується за рахунок внутрішньої впевненості людей у доцільності існування таких норм і необхідності їх виконання, що підкріплюється силою громадської думки. А тому суспільна мораль здатна виконувати деякі функції, притаманні праву. Заслугове на увагу думка про те, що система правових норм має охоплювати тільки ті сфери суспільних відносин, де їхні регулювальні функції матимуть певний ефект. Усі інші відносини повинні регулюватися нормами соціальної моралі [14, с. 95].

Морально-правові принципи в цивільному праві виконують різні функції, а саме:

- впливають на систему цивільно-правових норм;
- забезпечують її несуперечність і узгодженість;
- здійснюють безпосереднє регулювання поведінки суб'єктів цивільних правовідносин;
- мають вирішальне значення у випадках прогалин у законі;
- виконують направляючу дію в процесі реалізації цивільно-правових норм і т. д.

Моральні норми – першооснова буття права та його складова частина, а тому названі, як загальні засади, вони є визначальними в регулюванні цивільних відносин. Чинний ЦК України (ст. 3), закріплюючи загальні засади цивільного законодавства, не розмежує правові й моральні засади, поставивши їх в один рівень. Проте аналіз правових засад показує, що їх здійснення ґрунтується також на моральних засадах, які для них є презумпцією та гарантією реалізації.

Розглядаючи питання про зв'язок права та моралі, варто звернути увагу на твердження Г. Кельзена, який розуміє це, як питання про зміст права, тобто право входить до сфери моралі, є морально справедливим. При цьому він відштовхується від визначення права, яке характеризує його, як частину моралі, що ототожнює право й справедливість [6, с. 77–78].

Норми моралі та права тісно пов'язані між собою, а моральні обов'язки кожного громадянина є дотриманням законодавства. Основні моральні принципи закріплені в Конституції України, яка визнає найвищою соціальною цінністю людину, її життя й здоров'я, честь та гідність (ст. 3), надає будь-якій людині право вимагати поваги до її гідності (ст. 28) тощо.

Отже, мораль і право перебувають в одній площині. Якщо закон не враховує морального фактора, то кажуть, що він не є правовим. Правова й демократична держава, якою прагне бути Україна, має будувати свою систему законодавства відповідно до вимог моральності, чесності та справедливості. Мораль позитивна до права, якщо його зміст відповідає етичним цінностям, засуджує порушення правопорядку, особливо прав і свобод громадян [7, с. 291].

Інколи вирішення цивільних, сімейних та інших справ неможливе без урахування моральних норм, які часто конкретизують, доповнюють норми права, дають змогу більш тонко й детальніше врахувати певні ситуації для встановлення об'єктивного та справедливого рішення по справі.

На важливість моральних норм у регулюванні суспільних відносин звернув увагу і Конституційний Суд України у рішенні від 02 листопада 2004 р., де вперше вжито термін «соціальні регулятори» [11]. Із цього очевидно, що право – це не тільки закон. Закон є лише одним із соціальних регуляторів суспільних відносин, однією з форм права. Обов'язковість рішення Конституційного Суду України має забезпечити потребу врахування судами звичаїв, традицій, моральних засад із метою забезпечення справедливого, розумного вирішення цивільних спорів.

Фактично Конституційний Суд підтвердив, що суспільні відносини регулюються не лише державою через систему її форм права, а й іншими соціальними регуляторами, а реалізація ст. 8 Конституції України: «в Україні діє і визнається принцип верховенства права», дає підставу стверджувати, що колізії між несправедливим законом та правилом моралі, звичаю буде вирішена на користь останніх. Крім цього, моральні норми, забезпечуючи більш повне регулювання цивільних відносин, дають змогу заповнити прогалини в законодавстві. Це передбачає ч. 2 ст. 8 ЦК України, в якій зазначено, що «у разі неможливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)».

Виходячи з цього, вже сьогодні можна називати цивільне право України альмагамою соціальних регуляторів цивільних відносин, серед яких варто виділити моральне, звичаєве, договірне права тощо, а ЦК України є лише частиною цього утворення, його нормативним центром, результатом державного правотворення, де йому відведена своя визначальна та особлива роль. Належне регулювання приватних відносин, урахування різноманітних видів цивільних відносин може забезпечуватися лише сукупністю названих нами соціальних регуляторів [15, с. 81].

Завдяки моральним засадам розширюються диспозитивно визначені правом можливості суб'єктів цивільних правовідносин. Вони забезпечують особам можливість вибору своєї поведінки в певній ситуації, орієнтують та підпорядковують їх суспільному інтересу, стимулюють (а інколи й примушують) до певного виду соціально-позитивної (правомірної) поведінки. Через засади справедливості, добросовісності та розумності кожен суб'єкт визначає мету, засоби й передбачає результати своєї майбутньої поведінки, виходячи з критеріїв сприйняття її суспільством, оцінки її певною соціальною групою. Основна вимога здійснення суб'єктивного права полягає в тому, щоб інтерес носія суб'єктивного права не протиставлявся загальним інтересам суспільства щодо моральних критеріїв, соціальних меж своєї поведінки, дотримання при цьому моральних норм та принципів [8, с. 250].

Серед моральних засад цивільного законодавства особливе місце належить справедливості, яка є визначальною у визнанні за правом загальнолюдських вимірів і надання праву властивостей регулятора суспільних відносин. Зазвичай категорії «право» та «справедливість» ототожнюють, вважаючи їх взаємопов'язаними. Моральність і справедливість права – необхідний мінімум його змісту, як регулятора суспільних відносин, адже «мораль встановлює більш високі вимоги до поведінки особи, а її засоби більш тонкі, тому глибше проникають у пласт людських взаємин» [12, с. 97].

Висновки. Можна стверджувати, що мораль, як принцип, є вектором для правотворчості, основою для правильного розуміння й застосування норм цивільного законодавства. Моральність права стиму-

лює та забезпечує добровільне виконання приписів правових норм усіма суб'єктами цивільного права, гарантує реалізацію цивільних прав та інтересів кожній людині.

Потреби й інтереси суспільства викликають необхідність врегулювання нових суспільних відносин, виходячи з єдиного мірила, яке відбивало б

притаманні їм закономірності. Тобто системність, комплексність і циклічність соціального життя об'єктивно передбачають таке його правове опосередкування, яке найбільшою мірою відповідало б сутності процесів, що відбуваються в реальності. А це є можливим лише тоді, коли таке опосередкування спирається на відповідні принципи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Братусь С.Н. Принципы советского гражданского права / Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 47–52.
2. Гамбаров Ю.С. Право в его основных моментах // Правоведение. – 1995. – № 4–5. – С. 15–19.
3. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В. Захватаев / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1–4: В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. – К.: Истина, 2006. – 1008 с.
4. Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. – 4-е изд., перераб. и доп., в 2-х т. – Т. 1: Международные отношения, 2006. – 560 с.
5. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.]; за ред. В.В. Копейчикова. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.
6. Кельзен Г. Чисте правознавство [Текст] : монографія / Т. Кельзен [пер. нім. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
7. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С.И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
8. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 324 с.
9. Підпригора О.А. Римське право : підручник / О.А. Підпригора. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 511 с.
10. Попова А.В. Принцип добросовестности в международном коммерческом обороте: Законодательство и судебная практика Российской Федерации и стран – членов Европейского Союза: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – 30 с.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Справа № 1-33/2004 від 02 листопада 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
12. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина : академ. курс : підручник [3-тє вид. доповн.] / З.В. Ромовська. – К. : ВД «Дакор», 2013. – 672 с.
13. Толстик В.А. От плюрализма правопонимания к борьбе за содержание права // Государство и право. – 2004. – № 9. – С. 14–18.
14. Фуллер Лон Л. Мораль права / Л.Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
15. Чубоха Н.Ф. Мораль як принцип цивільного законодавства України / Н.Ф. Чубоха // Історико-правовий часопис. – 2013. – № 1. – С. 78–82.